

HELLIGÅNDSHOSPITALET I TØNDER

Den ældste, sikre efterretning om et helligåndshospital i Tønder er så sen som 1523. 11. nov. dette år udstedte Frederik I. et åbent brev til »den vorstendern ut unse stadt lutcke Tundern« med tilladelse til at lade foretage en offentlig indsamling i hertugdømmerne, da man agtede at opføre en »nygh gebuwete to de ere des hylgen geistes« i Tønder, med et *kapel* og et hus til at underholde fattige syge; desuden anbefalede han hospitalets udsendinge til sine undersåtters godgørenhed¹. Da brevet taler om en ny bygning og nævner forstandere, må man antage, at hospitalet har eksisteret før 1523, og at det, man ville samle ind til, ikke var en nyoprettelse, men en genopførelse af en ældre stiftelse. Formentlig er denne, der som dets efterfølger, det nuværende alderdomshjem, lå ved Østerport, blevet ødelagt 1517, da hele Østergade hærgedes af ildsvåde, og man har så 1523 søgt at skaffe midler til at rejse et nyt hospital på det gamles plads. 1725 brændte hospitalet atter, men genrejstes 1729-31. På indskrifttavlen over husets dør meddeles, at det er bygget på et 1523 nedlagt dominikanerklosters plads (eller i hvert fald at det har været et kloster før reformationen); dette er dog forkert, og Andresen har påvist, at denne misforståelse første gang dukker op i litteraturen i Pontoppidans Danske Atlas², og derefter oplives og udbygges af Carstens³.

KILDER OG HENVISNINGER

¹ Ludv. Andresen: Geschichte der Stadt Tondern, 1939, p. 155. ² VII, 269. ³ Jfr. Nordelbingen VII, 18 ff.

TØNDER †S. LAURENTII KIRKE

Navnet Tønder træffes første gang hos den o. 1130 virkende arabiske geograf, Idrisi, der på sit verdenskort angav »Tundira« som en sikker ankerplads. Byen har formentlig også udviklet sig som havneplads for Møgel-tønder — dette navn kendes tidligst 1288¹ — og derfor overtaget den ældre bebyggelses navn (sml. Haderslev over for Gammel Haderslev), hvis ældste form var Tønder alene. Langt ned i årene kaldes Tønder snart med dette navn, således 1214², første gang kirken nævnes (hvis ikke her menes Møgel-tønder) og — med fuld sikkerhed — i dens stadsret³ fra 1243, snart Lilletønder eller Lutkentundern³, hyppigst det sidste.

Det vides ikke, hvornår Lilletønder blev selvstændigt sogn med egen kirke; denne, der (jfr. ovenfor) vistnok tidligst nævnes 1214, blev viet *S. Laurentius*; til sognet hørte, foruden byen, også bønderne i Emmerske, Tved og Korn-tved, dvs. det nuværende landsogn.

Meget tyder på, at S. Laurentius har været byens eneste sognekirke langt op i 1400'rne. Kirkelisten i »Ribe Oldemoder« (o. 1325) omtaler⁴ kun »litlætundær« uden angivelse af kirkeantal eller værnehelgen; det samme er tilfældet med Ringkøbing, som i middelalderen kun havde og endnu kun har een kirke, mens Vardes to og Ribes fem kirker opreg-

nes med angivelse af deres værnehelgener. Lilletønder svarede da også samme afgift som Ringkøbing, 10 skilling engelsk, mens Ribes fem kirker kun betalte 2—4 sk hver⁴. 1448 og 1479 nævnes sognepræsten i Lilletønder (uden angivelse af kirkens værnehelgen), hvad der tyder på, at der kun har været een sognekirke, og da endnu S. Laurentii kirke, til hvilken S. Nicolai kirke i den nye bydel (sml. p. 938) vel har været annekteret. Men år 1500 blev forholdet omvendt. Ribebispen lagde da den gamle S. Laurentii kirke som *anneks* til S. Nicolai (p. 938). S. Laurentius var derefter kun kirke for landsognet, endda kun i få år. Reformationen synes at være indført i Tønder o. 1530 i dette år nedlagdes i alt fald klosteret (sml. p. 1024), og kort efter må kirken være nedbrudt. Endnu før 1533 gav kong Frederik borgmester Johan Ketelsen brev »up de stede van sunte Laurentkerckhave tho Tundern«⁶. Om landsognets videre skæbne, se Emmerske sogn p. 1019.

Ligesom de andre kirker i Tønder og Højer hrd. hørte Tønder i middelalderen under Ribe**'**bispestol, nærmere betegnet under ærkediakonen, der var regnskabsprovst for disse kirker (jfr. indledningen p. 31 ff.). Ved reformationen afbrødes forbindelsen med Ribe, og ved kirkeordningen 1542 lagdes Tønder sammen med alle andre under Ribe hørende kirker i hertugdømmet under Slesvig bispestol⁷. 1545 fik Ribe dog sin ret til at visitere « hore kirkernes regnskab tilbage, men den hertugelige amtmand — ved landsdelingen 1544 var Tønder kommet under hertugen — lagde sig imellem, og først ved forliget mellem kongen og hertugen i Kolding 1578 blev Ribes ret hertil fastslået, dog skulde amtskriveren som hertugens repræsentant deltage i regnskabshøringen. Da den gottorpske hertug 1660 opnåede fuld suverænitæt, blev forbindelsen med Ribe atter afbrudt og denne⁷ gang for bestandig, med undtagelse af sekvestrationsperioden 1684—89. — På andre områder hørte Tønder kirke direkte under generalsuperintendenten i Slesvig, uden nogen provst som mellemed, og dette forhold vedvarede til 1850. Efter at det gottorpske Slesvig i 1721 var blevet kongeligt (og dermed også Tønder), modsatte byen sig at generalsuperintendenten holdt visitation, og først fra 1734 blev denne regelmæssig.

Patronats- og præsentationsretten indehaves i hvert fald o. 1500 af den gottorpske hertug. Ved reformationen synes byrådet at have tiltaget sig præsentationsretten⁸, som det derefter vedblev at udøve; det præsenterede sognepræst og kapellan, som menigheden derefter valgte⁹. Et kgl. reskript af 1733 fastslog, at »det frie præste- og rådsvalg« tilkom magistraten¹⁰. Ved kirken var ansat en sognepræst og en kapellan, der begge var tyske præster, og først 1729, efter talrige klager fra landmenigheden over det tyske prædikesprog, ansattes en tredje, dansk præst¹¹. Ved kgl. resolution af 1737 fastsloges det, at hovedpræsteembedet skulde besættes umiddelbart af kongen, således at magistrat og borgere herefter kun præsenterede og valgte 2. og 3. præsten. Landmenigheden havde dog ingen indflydelse på præstevalget, idet kun de af byens borgere, der havde egen arne, var valgberettigede¹².

Følgende fire *altre* kendes fra Tønder, for de første tre's vedkommende er det uvist, om de har stået i S. Laurentii eller i S. Nicolai kirke: *Vor Frue alter*, *Helghkorsalter*, *Søfarendes alter* (vel et Nicolai-alter) samt S. *Gertruds alter*, det sidste (1514) betegnet som liggende i *ecclesia parrochialis Zunder Ripensis diocesis*.

Kirken skal have ligget i Vestergade 31-35, og kirkegården skal have strakt sig langs denne gades nordside, fra Laurentiusstrømmen til det nuværende hotel Tønder; ved dettes opførelse (1895), ved kælderudgravninger Vestergade 29 (1938) og Vestergade 31 (1949) blev der blotlagt flere grave; sidstnævnte sted iagttoges stærkt odelagte munkestensgrave og en større knoglesamling, der skønnedes at være en epidemibegravelse. Kirkegården blev efter 1533 forvandlet til byggegrunde.

Kirken har antagelig været opført helt eller delvis af *granitkvadre* ligesom flere af egnens andre kirker: Hjørpsted, Daler og Emmerlev. I alt fald kan de i den gamle latinskole og i Slotsvandmøllen benyttede kvadre ikke henføres til andre af Tønder bys forsvundne kirker, idet disse er opført på et tidspunkt, hvor man ikke mere byggede af granitkvadre i større udstrækning. Opførelses-tiden for S. Laurentius må skønnes at ligge forud for 1200.

KILDER OG HENVISNINGER

De vigtigste oplysninger om †S. Laurentius er samlede hos Ludvig Andresen: *Geschichte der Stadt Tondern*, 1939, og i samleværket *Tønder gennem Tiderne*, 1943—44.

¹ »Ribe Oldemoder« (ed. O. Nielsen) p. 24. ² *Danske Atlas VII*, 262. ³ *Tønder gennem Tiderne* p. 47. ⁴ P. 108. ⁵ *Tønder gennem Tiderne* p. 114. ⁶ *Gesch.* p. 158. ⁷ *Gesch.* p. 160, 161. ⁸ *Gesch.* p. 157. ⁹ *Gesch.* p. 171. ¹⁰ *Tønder gennem Tiderne* p. 203. ¹¹ *Gesch.* p. 165. ¹² *Gesch.* p. 171.

TØNDER †GRÅBRØDREKLOSTER

Franciskanerklostret i Tønder stiftedes 18. juli 1238 af ridderen Johannes Naffnessøn og hans hustru Elsiff¹. Stifteren, der hørte til hertug Abels kreds, testamenterede klostret en eng ved navn Kornhemæ på Føhr, som senere blev solgt til Ribebispen². Han blev begravet på klosterkirkegården, og 1563 berettede franciskanermunken Lütke Naamensen fra Flensborg, som en tid havde opholdt sig i klostret i Tønder, at han havde set denne »Hans Nahmensens« stiftelsesbrev og hans gravsten, der bar hans våbenmærke, en hest; stenen var efter klostrets brand blevet indmuret ved siden af den nordre kirkedør².

Klosterkirken, der var viet *Vor Frue*, blev indviet 16. august 1247 af Ribebispen Gunner. 1266, 1287, 1294 og 1438 holdtes her provincialkapitel for provinsen Dacia, der omfattede hele norden. 13. september 1291 gav pave Nicolaus IV. klostret et afladsbrev med aflad på 1 år 40 uger til alle, der besøgte klosterkirken på de store Vor Frue dage, S. Francisci, S. Claras og S. Antonii dag, hvilket dog også tilstodes de andre klostre i kustodiet Ribe³.

Klostret lå på området mellem Skibbrogade og Vidåen, syd for Vestergade, og grænsede oprindelig op til slotsgrunden. 1499 blev dets område dog skilt fra slottets, idet hertug Frederik dette år gav sin husfoged Niels Ruthe »ein werff, huss und hoefstede twischen vnser borch vnde deme closter tho Lutkentunderen, vom suluen closter Jnt westen belegen«⁴. Vinteren 1501—02 brændte en del af byens sydvestre kvarter, deriblandt de bygninger, Niels Ruthe havde ladet opføre på sin grund, og sikkert også klostret, der dog blev genopbygget⁵ (jfr. ovenfor).

1503 blev klostret reformeret fra Ribe, og en del af munkene erstattedes med danske munke; der indsattes borgerlige forstandere til at bestyre klostrets verdslige anliggender. 20. oktober 1507 ansøgte amtmanden Claus Ahlefeldt dog hertugen om, at hovedparten af munkene måtte blive tyske, da dette vilde være til klostrets største nytte og bedste⁶.

I disse år modtog klostret anselige beløb i sjælemessegaver. 1513 erklærede hertugen sig villig til at udlevere klostret de 280 mark, som hans 1511 afdøde marsk, Otto Rant-